

PODMÍNKOVÁ SOUVĚTÍ II

3.0. Tato kapitola představuje, jak už napovídá sám její název, volné pokračování našich úvah o podmínkových souvětích. Půjde nám v ní o souvětí s formou „kdyby *a*, tak *b*“¹ typu

(1) *Kdybys byl mlčel, byl bys zůstal filozofem.*

V gramatikách se, jak známo, tato souvětí označují různě. U nás jsou nejběžnější takové termíny, které se opírají o sémantické nebo pragmatické vlastnosti toho, co je vyjádřeno ve vedlejší větě; pak se mluví o souvětích s podmínkou nereálnou/neskutečnou/nemožnou/fiktivní. V zahraničí se vedle analogických termínů objevují i další (např. *rejected condition*), ale nejčastěji se dnes užívá termínu kontrafaktuální podmínkové souvětí (*counterfactual conditional*), který reflektuje vlastnosti celého souvětí. Jejich společným rysem je však to, že se snaží z různých aspektů postihnout jeden ze základních a nejdůležitějších rysů, jímž se tato souvětí liší od podmínkových souvětí s formou „jestliže *a*, tak *b*“ (včetně jejich variant), totiž to, že vyjadřují něco, co sice mohlo nastat, ale nenastalo, nebo něco, co vůbec nastat nemohlo a ani nastat nemůže.

Rozboru a interpretaci podmínkových souvětí s formou „kdyby *a*, tak *b*“ věnujeme samostatnou kapitolu zvláště proto, že dosud není teoreticky jasné, jaký je vlastně jejich vztah k podmínkovým souvětím s formou „jestliže *a*, tak *b*“. Už velmi povrchní studium odborné literatury totiž ukazuje, že zatímco tradiční gramatiky většinou bez explicitního zdůvodnění předpokládají, že oba základní typy podmínkových souvětí představují jen dvě sémanticko-pragmatické varianty založené na jednom společném logickosémantickém základě, v logické a logickosémantické literatuře dnes spíše převažuje argumentačně podložený názor, že se souvětí s formou „jestliže *a*, tak *b*“ a souvětí s formou „kdyby *a*, tak *b*“ ze společného základu vykládat nedají.

Naším cílem bude v této kapitole jednak pokusit se o popis sémantické struktury kontrafaktuálních podmínkových souvětí a o jejich vnitřní klasifikaci, jednak a především hledat odpověď na otázku, jakým způsobem lze ze sémantické struktury těchto souvětí odvodit jejich ilokuční potenciál a jaké ilokuční funkce mohou pak tato souvětí v závislosti na ilokučním záměru mluvčího a na komunikační situaci jakožto výpovědi indikovat. Pro jednoduchost se v našem rozboru budeme zabývat jen takovými kontrafaktuálními podmínkovými souvětími, v nichž modalizovaná propozice *a* vyjadřuje „kauzující/motivující“ (tj. *p*) a modalizovaná propozice *b* „kauzované/motivované“ (tj. *q*), tedy souvětími typu „kdyby *p*, tak *q*“. (Případy jiné, např. *Kdybys chtěl, byl bych ti to řekl.*, necháme stranou.) Současné budeme předpokládat, že vztah „kauzující“ – „kauzované“ je založen na

¹ „kdyby *a*, tak *b*“ je třeba chápat jako obecnou formuli reprezentující různé formální varianty (viz 3.1.3.1.).

stejných principech (typech pravidelností/obvyklostí) jako u podmínkových souvětí nekontrafaktuálních.

3.0.1. Hned v úvodu je třeba zdůraznit dvě v jistém smyslu protikladné skutečnosti. Pokud jde o výklad sémantické struktury souvětí s formou „kdyby p , tak q “, existuje dnes už prakticky nepřehledné množství různých koncepcí, zvláště logických a logickosémantických, a sám jejich rozbor a zhodnocení jejich relevance pro lingvistický popis by si vyžádaly přinejmenším hodně rozsáhlou monografii. To samozřejmě přesahuje naše možnosti, a proto se omezíme jen na ty práce, v nichž se diskutují aspekty mající bezprostřední význam vzhledem k úkolu, který jsme si dali.

Zcela jiná situace je v oblasti výzkumu funkcí výpovědí založených na souvětích „kdyby p , tak q “ v jazykové interakci. Tyto problémy totiž dosud stojí většinou mimo pozornost badatelů, kteří se z různých hledisek danými souvětími zabývali. To je dobře možné pochopit a také akceptovat v těch případech, kdy se k souvětíům strukturám „kdyby p , tak q “ přistupuje ze striktně logických nebo logickosémantických pozic, neboť v rámci takového myšlení se v první řadě jako přirozené hledisko interpretace otvírá problém pravdivostních hodnot těchto jazykových výrazů, a tudíž i jejich významu. Nicméně ani lingvisté orientovaní jinak než logickosémanticky buď o ilokučních funkcích těchto souvětí vůbec neuvažují (proto se tento jejich aspekt neprobírá ani v nejnovějších gramatikách), nebo se v nejlepšíh případě o nich jen okrajově zmiňují a – považujice je za pouhé „Gesprächsandeutungen“ (tak např. B.–J. Fischer, 1981) – dále se jimi podrobněji nezabývají. Za daného stavu potom zbývá, pokud víme, jako jediné, z čeho lze alespoň částečně vyjít, Wunderlichova (1976) koncepce tzv. kondicionálních mluvnických aktů. Dodejme ale hned, že i v ní se ilokuční funkce kontrafaktuálních podmínkových souvětí ve srovnání s podmínkovými souvětími nekontrafaktuálními vlastně jen taxativně vyjmenovávají, bez hlubší analýzy a vysvětlení, jak lze z kontrafaktuálních podmínkových souvětí tyto ilokuční funkce vyvodit. Pokud je nám známo, i tak byl ovšem D. Wunderlich první a spolu s G. Lauerbachovou (1979) dosud jediný, kdo na tento jev v gramatice jako na něco, co je lingvisticky interpretovatelné a co by měl lingvistický popis těchto souvětí reflektovat, upozornil.

3.1. Už jsme naznačili, že jedním z centrálních problémů četných filozofických, logických a lingvistických diskusí, které se vedou nepřetržitě prakticky od konce čtyřicátých let, je otázka, zda je možné logickosémantickou strukturu kontrafaktuálních podmínkových souvětí interpretovat podobně jako logickosémantickou strukturu podmínkových souvětí nekontrafaktuálních, tj. pomocí materiální implikace („ $\rightarrow$ “). Řekli jsme už také, že na tuto otázku se většinou odpovídá záporně. Pokusíme-li se shrnout všechny úvahy, které k takovému závěru badatele vedou, do jednoho nejzávažnějšího argumentu, dalo by se říct asi toto: Vzhledem

k tomu, že kontrafaktuální podmínková souvětí „implikují“, že jejich antecedent je nepravdivý, byla by podle definice materiální implikace všechna kontrafaktuální podmínková souvětí logicky nutně pravdivá (viz 3. a 4. řádek tabulky v 2.0.1.). Dospěli bychom tedy k ještě více neuspokojivému výsledku, než ke kterému vedlo chápání materiální implikace jako logického základu struktur typu „jestliže p , tak q “. Kromě jiného by to totiž znamenalo, že pravdivá jsou např. obě souvětí (2) a (3):

(2) *Kdyby ses mu byl omluvil, byl by ti odpustil.*

(3) *Kdyby ses mu byl omluvil, nebyl by ti odpustil.,*

což ale přirozeně není možné, neboť výrok kladný a tentýž výrok záporný nemohou být současně oba pravdivé.

Z tohoto hlediska se pro logiky problém kontrafaktuálních podmínkových souvětí jeví tak, že je třeba hledat podmínky, za nichž je určité kontrafaktuální podmínkové souvětí pravdivé a odpovídající kontradiktorické kontrafaktuální podmínkové souvětí nepravdivé. K tomu je však třeba hledat nová kritéria, která nejsou založena na logicky (materiální implikaci) definované pravdivosti.

Protože řešení tohoto problému není z hlediska cílů našeho výzkumu prioritní, můžeme naznačit podstatu jevu jen v hrubých rysech. Vyjdeme při tom z české varianty dnes již klasického souvětí (4), které použil ve svých výkladech N. Goodman (1947) a po něm řada dalších badatelů:

(4) *Kdyby nebyla tato zápalka správně škrtnuta, nezapálila by se.*

Sám Goodman, považovaný za zakladatele moderního myšlení o kontrafaktuálních podmínkových souvětích, tvrdí, že jejich konsekvent nevyplývá logicky pouze z antecedentu, nýbrž že mezi antecedentem a konsekventem nadto nutně existuje nějaký vztah, a tedy že konsekvent lze odvodit z antecedentu a právě z dalších podmínek, jimiž je tento vztah konstituován.

Pokud jde o souvětí (4), na základě intuice a zkušeností cítíme, že by nebylo pravdivé, kdyby neplatilo „jestliže správně tuto zápalku neškrtneme, nezapálí se“ a současně kdyby např. zápalka nebyla správně technologicky vyrobena a/nebo kdyby nebyl v prostoru škrtnutí přítomen kyslík a/nebo kdyby zápalka nebyla suchá, event. kdyby po nějakou dobu neplatily některé přírodní zákony apod. Z toho je vidět, že předpokládáme nějaký vztah mezi „neškrtnutím zápalky“ a „nehořením zápalky“ a nadto že to, zda zápalka byla správně technologicky vyrobena, nebo nebyla, zda v prostoru škrtnutí byl přítomen kyslík, nebo přítomen nebyl apod., patří k oněm podmínkám, na jejichž splnění závisí to, zda je souvětí (4) pravdivé. Goodman sám a po něm i všechny následující diskuse (jmenujme zde alespoň N. Reschera (1964) nebo D. Lewis (1973)) v podstatě hledají řešení toho, jak lze logicky ony *r e l e v a n t n í* podmínky vyložit.² V lingvistice se

² Shrnutí těchto diskusí včetně konfrontace pozic jednotlivých autorů lze najít u W. Settekor-na (1974) a A. Kratzerové (1978).

potom tyto poznatky logiků odrážejí ve všeobecném konsensu, pokud jde o vágnost a silnou kontextovou závislost kontrafaktuálních podmínkových souvětí. Míni se tím, že akceptování modalizovaného konsekventu kontrafaktuálních podmínkových souvětí ze strany adresáta je bezprostředně závislé na jeho znalostech světa, tj. souboru v souvětí přímo nevyjádřených podmínek, jejichž platnost je předpokladem platnosti konsekventu, a na jeho znalostech mluvčího (jeho vědění, postojů apod.); viz 3.1.2.

3.1.1. V literatuře inspirované Griceovou (1975) konverzační logikou se na-proti tomu vychází z předpokladu, že materiální implikace představuje logický základ nejen nekontrafaktulních podmínkových souvětí, ale rovněž podmínkových souvětí kontrafaktuálních. To znamená, že souvětí „jestliže p , tak q “ i „kdyby p , tak q “ mají společný logický základ v „ $p \rightarrow q$ “ a navzájem se liší pouze různou konverzační i m p l i k a t u r o u. Toto stanovisko je známé zejména z práce G. Lauerbachové (1979). Podle ní by bylo možné tuto konverzační implikaturu charakterizovat jako názor mluvčího, že propozice p a zpravidla ani q nejsou pravda. V rámci konverzační logiky se současně jeví otázka oněch nevyjádřených relevantních podmínek, které tolik zajímají tradiční i netradiční logiky, vcelku sekundární, neboť je lze chápat jako komplex, o němž je možné automaticky předpokládat, že platí. Ve výpovědi s formou kontrafaktuálního podmínkového souvětí by jejich explicitní vyjádření naopak vedlo k tomu, že by byla – neodůvodněně – porušena maxima kvantity. Griceovské řešení se pak jeví výhodné i pro vlastní lingvistický výklad kontrafaktuálních podmínkových souvětí, protože počítá – na rozdíl od jiných koncepcí – s mluvčím a adresátem a jejich jazykovou kompetencí.

3.1.2. Připomeneme-li si v tomto okamžiku úvahu J. L. Mackieho (1977) (viz 1.1.1.4.), můžeme zatím říct, že jestliže tvrdíme „kdyby p , tak q “, současně mlčky předpokládáme nějaký vztah závislosti mezi jevy odpovídajícími propozicím p a q , založený na víře v nějakou obvyklou obsahovou souvislost typu „jestliže P , tak (obvykle) Q “, a současně věříme, že spolu s „jestliže p , tak q “ je nutná řada dalších podmínek ($p_1 - p_n$), z nichž žádná sama ani všechny dohromady bez p nezpůsobují q . Patříme tedy k těm, kdo opírají výklad kontrafaktuálních podmínkových souvětí o to, že v komplexu oněch v souvětí nevyjádřených podmínek musí být alespoň jedna, která se dá rekonstruovat jako obvyklá obsahová souvislost. Např. hypotetická konkluze vyjádřená modalizovanou propozicí hlavní věty souvětí

(5) *Kdyby Hitler nespáchal sebevraždu, byl by odsouzen k trestu smrti a popraven.*

je, soudíme, akceptovatelná, jestliže jsme schopni rekonstruovat obvyklou obsahovou souvislost (v daném případě by se dala formulovat takto: „jestliže válečný zločinec nespáchá sebevraždu, dá se očekávat, že bude odsouzen k trestu smrti

a popraven“) a uznáme její pravdivost a jestliže věříme, že současně platí řada dalších podmínek, které asi v úplnosti ani není možné vyjmenovat, např. že „válečný zločinec neuteče do země, kde se může ukrýt“, „koná se soud s válečnými zločinci“, „soud se bude řídit určitými právními normami“, „válečný zločinec bude odsouzen“, „odsouzený nebude omilostněn“, „před vykonáním popravy nebude vyhlášena amnestie“ apod.

Je-li tato úvaha správná, znamenalo by to, že oba základní typy podmínkových souvětí, tj. souvětí s formou „jestliže p , tak q “ a také souvětí s formou „kdyby p , tak q “, jsou skutečně založeny na společné logickosémantické bázi a že rozdíl mezi nimi je dán přítomností/nepřítomností dalších rysů. Pro naše účely dobře postačí, když budeme v této souvislosti diskutovat obecně uznávaný fakt, že ten, kdo tvrdí „kdyby p , tak q “ současně ví (nebo alespoň věří) a spolu s „kdyby p , tak q “ také implicitně říká, že (kromě jiného) platí/je pravda (a) *non p* a většinou také (b) *non q*.³ Např. souvětí

(6) *Kdyby byl napadl sníh, byli bychom jeli na hory.*

bezpochyby „implikuje“, že platí / je faktem

(a) „nenapadl sníh“ (*non p*)

(b) „nejeli jsme na hory“ (*non q*).

Z toho ale současně vyplývá, že se tradiční pojem nereálná podmínka (a jeho varianty) vlastně vztahuje na negaci vyjádřenou v (a) a v (b).

Jiná je otázka, jak je třeba tyto „implikáty“ (a) a (b) interpretovat. Většina autorů, kteří odmítají význam souvětí s formou „kdyby p , tak q “ a souvětí s formou „jestliže p , tak q “ vykládat ze společné logickosémantické struktury, se dnes hlásí k názoru, že tu jde o presupozice.⁴ V novější literatuře (např. G. Grewendorf – F. Hamm – W. Sternefeld (1990)) se za presupozici vcelku bez výhrad přijímá pouze implikát (a), avšak otevřeným a stále diskutovaným problémem dosud zůstává, zda je to presupozice sémantická, nebo pragmatická. I když ani my nemůžeme podat definitivní řešení tohoto problému, jisté se zdá být pouze to, že v prvním případě by musel být negativní implikát (a) „vyvoláván“ nějakým výrazem ve větě „kdyby p “, tj. v češtině formou tzv. kondicionálu minulého.⁵ Avšak vzhledem k tomu, že v antecedentu těchto souvětí může být nejen kondicionál minulý, ale také např. kondicionál přítomný a že pro interpretaci výrazu „kdyby p “ jakožto formy implikující platnost *non p* je pak třeba dalších informací obsažených buď v materiálu souvětí samého a/nebo vyplývajících z kontextu, v němž je příslušné souvětí jakožto výpověď realizováno, jeví se nám chápání (a) jako sémantické presupozice dosti problematické. Spíše bychom se proto klonili k názoru, že implikát (a) má povahu presupozice pragmatické, tj. je pouze

³ N. Rescher (1964) tu mluví o „belief contravening hypothesis“.

⁴ Za všechny jmenujme např. G. Lakoffa (1972).

⁵ Už dříve jsme ukázali (P. Karlík, 1983), že tzv. kondicionál minulý vyjadřuje kontrafaktualnost, a to ve všech časových dimenzích.

předpokladem mluvčího: „věřím, že *non p*“. Ale ani toto řešení není zcela vyhovující.

Implikát (b) se v návaznosti na L. Karttunena (1971) někdy nepovažuje za presupozici, nýbrž za jeden z případů „invited inferences“ ve smyslu M. Geise a A. Zwickyho (1971). Jako argument pro takové řešení se přitom uvádí, že tento implikát je modifikací zrušitelný. Pokud dobře Karttunenovi rozumíme, má na mysli případy typu

(7) *Kdyby bylo bývalo pršelo, byli bychom jeli na hory taky,*
v nichž „implikát“ (a) platí, kdežto „implikát“ (b) už nikoli. Domníváme se, že autor se při takové interpretaci dopouští chyby, když (7) považuje za kontrafaktuální podmínkové souvětí. „Modifikací“ výchozího kontrafaktuálního podmínkového souvětí

(7') *Kdyby bylo bývalo pršelo, byli bychom jeli na hory.*
se totiž mění jeho sémantická struktura do té míry, že v (7) běží sice o kontrafaktuální souvětí, ale toto souvětí není založeno na podmínkovém vztahu, nýbrž na vztahu přípustkovém (jeho výklad bude podán v 4.3.). Důkazem toho je mimo jiné i sémantická ekvivalence (7) a (7a) a naopak neekvivalence (7') a (7a):

(7a) *I kdyby bylo bývalo pršelo, byli bychom jeli na hory.*

Lingvisté uvažující griceovským způsobem, kteří, jak už víme, předpokládají pro souvětí s formou „*kdyby p, tak q*“ stejnou logickou strukturu jako pro souvětí s formou „*jestliže p, tak q*“, mají problém výkladu „implikátů“ (a) a (b) snadnější. Chápu je přirozeně jako konverzační implikaturu, a to jako *d i s t a n c o v á n í* se mluvčího od pravdivosti propozic *p* a *q*.⁶

Množství nedorozumění, která vznikala při výkladu kontrafaktuálních podmínkových souvětí a zvl. při hodnocení implikátů (a) a (b), je však i důsledkem pomíjení toho, že kontrafaktuálnost může být totální (a), nebo parciální (a'), a to ve stejném smyslu a za stejných podmínek, v jakém se tato distinkce uplatňuje v jazyce i jinde, zvl. v rámci negace a epistémické modality. Srov.:

(8) *Kdybys byl zatelefonoval Pavlovi, určitě by ti byl řekl víc.*

(a) „nezatelefonoval jsi Pavlovi“

(a') „zatelefonoval jsi někomu, ale ne(zatelefonoval jsi) Pavlovi“

3.1.3. Shrňme-li naše dosavadní poznatky a přihlédneme-li i k tomu, co jsme diskutovali v předcházejících kapitolách, lze logickosémantickou strukturu kontrafaktuálních podmínkových souvětí charakterizovat takto: Souvětí s formou „*kdyby p, tak q*“ vyjadřuje hypotetickou, tj. teoreticky možnou, ale nerealizovanou alternativu, založenou na víře mluvčího v platnost obvyklé obsahové souvislosti „*jestliže P, tak (obvykle) Q*“, k fakticky platnému a nevyjádřenému (ale

⁶ G. Lauerbachová (1979) dokázala, že implikát (a) splňuje všechna kritéria, která pro konverzační implikatury stanovil H. P. Grice (1975), tj. zvláště „nondetachability“ a „cancellability“.

vyrozuměvanému) stavu věci opačnému (ve smyslu polarity kladu a záporu), tj. k „*non p*“ a „*non q*“. To nám pro tuto chvíli může docela dobře vyhovovat.

3.1.3.1. Pokud jde o sémantické typy kontrafaktuálních podmínkových souvětí, vystačíme zde s dvojnásobnou klasifikací. První a základní je známa i z většiny z našich gramatik. Máme tu na mysli rozdíl mezi strukturami typu

(8) *Kdyby ses (byl) učil, určitě bys (byl) tu zkoušku udělal.*

a strukturami typu

(9) *Kdybych (byl) měl tři ruce, tak bych to (byl) stihl natřít.*

Je nesporné, že kontrafaktualnost je společným rysem obou typů. Rozdíl mezi nimi lze postihnout např. takto: V souvětích typu (8) modalizovaná propozice *p* reprezentuje hypotetickou, v aktuálním světě teoreticky možnou alternativu, o níž mluvčí ví (věří), že se neuskutečnila/neuskuteční, fakticky uskutečněného (a rekonstruovatelného) *non p*. V Mluvnici češtiny (1987) se tu mluví o nereálné podmínce neuskutečněné (leč v dané chvíli uskutečnitelné). V souvětích typu (9) propozice *p* reprezentuje rovněž hypotetickou alternativu fakticky platného *non p*. Na rozdíl od (8) jde ovšem o alternativu, o níž mluvčí ví (předpokládá), že je v aktuálním světě neuskutečnitelná, a která je teoreticky možná pouze v nějakém jiném, alternativním (možném, fiktivním) světě. Proto bychom zde mohli mluvit o fiktivních kontrafaktuálních souvětích.⁷

Abychom nebyli špatně pochopeni, musíme připomenout, že na rozdíl od souvětí (8) a (9), uvedených jen jako příklad, který má být nesporný, je řada podmínkových souvětí z tohoto hlediska dvojnásobná. Obecně lze říct, že jde o taková souvětí, v nichž fiktivnost nevyplývá z dalších informací obsažených přímo v souvětí. Ukážeme to na souvětí (10) a pokusíme se ve stručnosti vyložit, na čem jsou oba jeho různé významy založeny.

(10) *Kdyby moje dcera přišla o půlnoci domů, pořádně bych ji byl vynadal.*

Ve významu prvním, tj. prosté kontrafaktualnosti, patří k presupozicím tohoto souvětí, že v aktuálním světě existuje osoba *x*, kterou mluvčí označil a delimitoval výrazem *moje dcera*. Řečeno v termínech teorie reference, individuální popis *moje dcera* zde (podle očekávání) presupponuje existenci objektu. Jinak je tomu ale v souvětí (10) ve významu druhém, neboť tady je presupponováno, že v aktuálním světě objekt *x*, který mluvčí označil výrazem *moje dcera*, neexistuje. To ale znamená, že potom individuální popis *moje dcera* v souvětí (10) v rozporu s klasickými teoriemi reference presupponuje neexistenci objektu. Pro nás je zde důležitější, že v souvětí (10), pokud mu rozumíme v právě diskutovaném

---

⁷ Mluvnice češtiny (1987) chápe tato souvětí jako výrazy obsahující nereálnou podmínku neuskutečnitelnou.

významu, se kontrafaktuálnost netýká propozice *p*, nýbrž existenční presupozice určité deskripce v této propozici obsažené. Pěkně na to ukazuje parafráze:

„Kdyby moje dcera přišla o půlnoci domů // Kdyby existovala osoba, která by byla mou dcerou“ = „neexistuje osoba, která je mou dcerou“.

O fiktivních kontrafaktuálních podmínkových souvětích by bylo možné obecně říct, že propozici v jejich antecedentu vlastně mluvčí vytváří (konstruuje) nějaký alternativní (tj. fiktivní) svět (a že tedy patří mezi „ways of worldmaking“ ve smyslu Goodmanově (1978).⁸ Srov.:

(11) *Kdybys byla houba, byla bys satan.*

(12) *Kdybych byl Ivan Lendl, už bych s tenisem přestal.*

Hodí se také připomenout, že prostá kontrafaktuální souvětí (8) a fiktivní kontrafaktuální souvětí (9) se v češtině od sebe liší i formálně. V souvětí typu (8) je „souhra“ kondicionálových tvarů (event. indikativu) v obou větách vlastně v podstatě záležitostí preferencí mluvčího (je to v jistém smyslu „věc vkusu“), neboť všechny formální varianty (8a) – (8f) s výjimkou (8e) jsou z hlediska rysu kontrafaktuálnost funkčně ekvivalentní. Pouze forma (8e) je ambigní; může totiž znamenat jak kontrafaktuální podmínkové souvětí, tak podmínkové souvětí nekontrafaktuální (kontext v nejširším slova smyslu ovšem má i zde funkci disambigační):

(8a) *Kdyby ses byl učil, určitě bys byl tu zkoušku udělal.*

(8b) *Kdyby ses byl učil, určitě bys tu zkoušku udělal.*

(8c) *Kdyby ses byl učil, určitě jsi tu zkoušku udělal.*

(8d) *Kdyby ses učil, určitě bys byl tu zkoušku udělal.*

(8e) *Kdyby ses učil, určitě bys tu zkoušku udělal.*

(8f) *Kdyby ses učil, určitě jsi tu zkoušku udělal.*

V souvětích typu (9) je tomu jinak. Formální varianty (9a) – (9d) a (9f) vyjadřují, že výpověď se vztahuje na nějaké události v minulosti, varianta (9e) je rovněž ambigní, ale v jiném smyslu než formálně stejná varianta v rámci nekontrafaktuálních souvětí, tj. (8e), totiž ve smyslu časové orientace propozic, nikoli ve smyslu opozice kontrafaktuálnost x non kontrafaktuálnost. Ve srovnání s typem (8) je nadto v typu (9) možná i formální varianta (9g), která vyjadřuje, že výpověď se vztahuje k nějaké události v přítomnosti nebo budoucnosti, v každém případě však nerealizované. (Podrobnější analýza tohoto jevu se najde např. u P. Karlíka (1983)):

(9a) *Kdybych byl měl tři ruce, tak bych to byl stihl natřít.*

(9b) *Kdybych byl měl tři ruce, tak bych to stihl natřít.*

⁸ Řada lingvistů už upozornila na to, že pokud akceptujeme určitý objekt jako inventář nějakého alternativního světa, platí pro něj v řeči o tomto světě běžná jazyková pravidla; srov. např. G. Fritz (1982). Např. na souvětí (10) může někdo reagovat větou *Já bych ji nasekal.* (s anaforickou pronominalizací) bez ohledu na to, v jakém z obou významů je (10) mluvčím míněno a adresátem interpretováno.

- (9c) *Kdybych byl měl tři ruce, tak jsem to stihl natřít.*
 (9d) *Kdybych měl tři ruce, tak bych to byl stihl natřít.*
 (9e) *Kdybych měl tři ruce, tak bych to stihl natřít.*
 (9f) *Kdybych měl tři ruce, tak jsem to byl stihl natřít.*
 (9g) *Kdybych měl tři ruce, tak to stihnu natřít.*

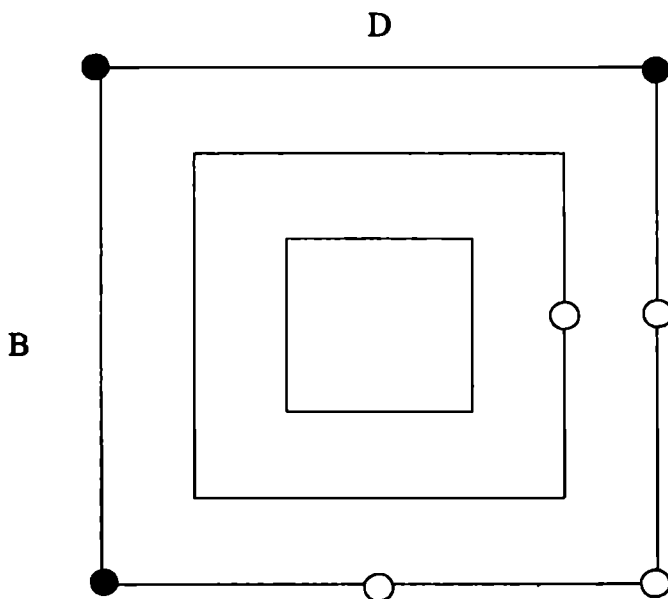
Prostá kontrafaktuální podmínková souvětí je nadto možné hodnotit také z hlediska *p r a v d i v o s t n í c h* hodnot (což zajímá logiky především). Je tomu tak právě proto, že v daném případě známe – alespoň teoreticky – vlastnosti světa, k němuž se výpověď vztahuje; je jím totiž, jak víme, náš aktuální svět. Dovedeme si proto představit síť vzájemných obvyklých souvislostí, v níž jsou jevy vyjádřené propozicemi *p* a *q* zakotveny, a tedy také ony všechny další podmínky, jejichž platnost je nutná k tomu, aby souvětí s formou „kdyby *p*, tak *q*“ bylo pravdivé.

Celou věc lze modelově znázornit takto.⁹ Velmi jednoduché, a pro naše účely proto výhodné universum, jehož vlastnosti jsou dobře známé, může reprezentovat např. společenská hra mlýnek. Předpokládejme, že souvětí

(13) *Kdybys nebyl položil kámen na B, neudělal bys mlýnek.*

se vztahuje právě k tomuto universu, a to ke dvěma různým situacím v rámci tohoto universa:

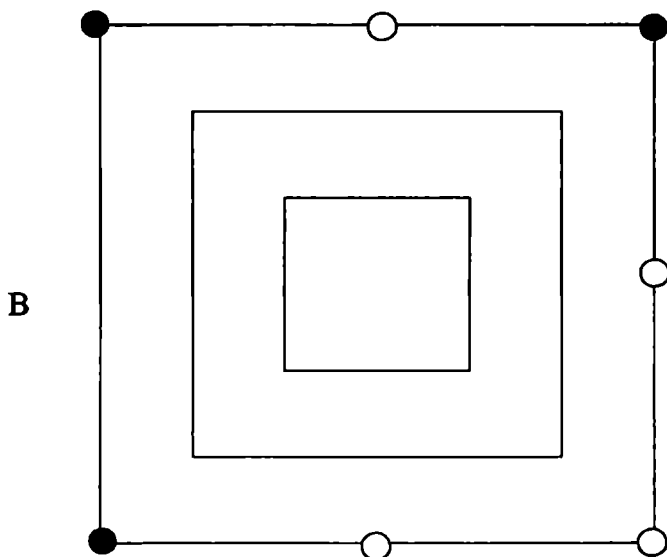
Situace 1

⁹ Inspirovali jsme se tu prací G. Posche (1980a).

Černý, který je na tahu, má v této situaci dvě možnosti, jak dosáhnout mlýnek, totiž položit kámen na B nebo D. Předpokládejme, že černý položil fakticky kámen na B. V takové situaci je kontrafaktuální podmínkové souvětí (13) jako výpověď plně adekvátní (o důvodech, které k jeho realizaci mluvího vedou a jaké cíle tímto svým jazykovým jednáním může sledovat, pojednáme dále; viz 3.2.). Souvětí výpověď (13) je však, jak je na první pohled zřejmé, v situaci 1 nepravdivá. Neboť černý mohl položit kámen na D, a byl by rovněž udělal mlýnek.

Situace 2

Na tahu je i nyní černý, ale v této situaci má jen jedinou možnost, jak dosáhnout mlýnek, totiž položit kámen na B. Předpokládejme, že černý fakticky položil kámen na B. I v takovém případě je kontrafaktuální podmínkové souvětí (13) jako výpověď plně adekvátní, na rozdíl od téhož souvětí (13) v situaci 1 je ovšem pravdivé.

V této souvislosti se nabízí otázka, jaké závěry je možné z uvedených příkladů pro lingvistický popis vyvodit. Jeden z nich je nesporně ten, že se ukazuje

potřeba revidovat známou tezi, že souvětí se schématem „protože p , tak q “ je možné transformovat na souvětí se schématem „kdyby *non* p , tak *non* q “. Tato teze totiž neplatí obecně: platí právě jen v případech, kdy se kontrafaktuální podmínkové souvětí vztahuje na takovou konstelaci vztahů mezi prvky universa, kterou modelově zachycuje situace 2. Srov.:

(13') *Protože černý položil kámen na B, udělal mlýnek.* → *Kdyby nebyl černý položil kámen na B, nebyl by udělal mlýnek.*

Neplatí však už v případech modelovaných situací 1. Srov.:

(13'') *Protože černý položil kámen na B, udělal mlýnek.* → *Kdyby nebyl černý položil kámen na B, nebyl by udělal mlýnek.*

Naproti tomu fiktivní kontrafaktuální podmínkové souvětí, nelze, jak se zdá, z hlediska pravdivostních hodnot vůbec hodnotit.¹⁰ Je tomu tak především proto, že v daném případě prakticky nic nevíme o alternativním (fiktivním) universu, vytvořeném mluvčím, k němuž se výpověď vztahuje, a tudíž ani neznáme ony event. další relevantní podmínky, na nichž závisí pravdivost celého souvětí. Srov.:

(14) *Kdybych byl pták, letěl bych do Ameriky.*

3.1.3.2. Druhá sémantická klasifikace, která se v lingvistice při popisu kontrafaktuálních podmínkových souvětí prakticky neuplatňuje, se opírá o zjištění, k nimž dospěl F. Jackson (1977). Standardní kontrafaktuální podmínkové souvětí jsou podle něho taková kontrafaktuální souvětí, která splňují následující tři podmínky:

- (a) není pravda, že p
- (b) není pravda, že p nutně implikuje q
- (c) p a q nejsou samy kontrafaktuální struktury

Pro naši klasifikaci je relevantní podmínka (b); podmínka (a) platí, jak už víme, pro všechna kontrafaktuální souvětí bez výjimky a podmínku (c) můžeme nechat stranou. Na základě podmínky (b) můžeme totiž vyčlenit vedle tzv. standardních kontrafaktuálních souvětí (souvětí dosud uvedených) taková kontrafaktuální souvětí, pro které právě (b) neplatí, tedy např. souvětí

(15) *Kdybys byl zabil užovku, byl bys zabil hada.*

O těchto „nestandardních“ souvětích je možno říct totéž, co o stejných podmínkových souvětích nekontrafaktuálních: jsou z logickosémantického hlediska vcelku nezajímavá, neboť jsou triviálně (logicky) pravdivá a rovněž jako jazykové výrazy jsou okrajové.

¹⁰ Logikové se o to sice pokoušejí, ale zdá se, že vycházejí z ne zcela spolehlivých východisek. Předpokládají totiž, že onen alternativní (možný) svět má maximum vlastností shodných se světem aktuálním, což nutně nemusí být pravda.

3.2. Kontrafaktuální podmínková souvětí mohou v komunikaci plnit celou řadu funkcí. Už zde je však nutno předeslat, že srovnáme-li je z tohoto hlediska s podmínkovými souvětími nekontrafaktuálními, je jejich funkční potenciál omezenější. Zdá se, že to souvisí s tím, že v nich vztah propozic ke skutečnosti není ponechán otevřený, a že tedy ani nemohou mít bezprostředně relevanci pro (budoucí) jednání adresáta. V další části této kapitoly se pokusíme ukázat, jak je možné některé základní funkce kontrafaktuálních podmínkových souvětí v jazykové interakci z jejich logickosémantické struktury odvodit.

Shrneme-li výsledky, k nimž jsme zatím dospěli, můžeme říct, že kontrafaktuální podmínková souvětí vyjadřují hypotetický následek q vyplývající z předpokladu platnosti obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “ a z předpokladu pravdivosti kontrafaktuální alternativy p (a komplexu dalších relevantních podmínek $p_1 - p_n$ v souvětí nevyjádřených). Obecně by se z tohoto hlediska dal komunikační potenciál těchto souvětých struktur charakterizovat jako „zvažování hypotetických konsekvencí nerealizovaných možností“.

Tak je tomu např. v teoretických úvahách o historických událostech, které mají (necháme-li stranou možné spekulativní užití) prohloubit poznání společenských procesů. Např.:

(16) *Kdyby žil v roce 1938 Masaryk, Československo by mnichovskou dohodu nejspíš nepřijalo.*

Souvětí tohoto typu jsou v literatuře poměrně často diskutována, a proto můžeme odkázat na důležité práce A. Kratzerové (1978), J. Ballwega (1980) aj.

Konsekvence v aktuálním světě nerealizovatelných možností zvažujeme zvláště často v různých myšlenkových experimentech a jazykových hrách:

(17) *Kdybych byl pták, chtěl bych být orel.*

(18) *Kdybys byla houba, byla bys satan.*

Např. souvětí typu (18) jsou zajímavá z toho důvodu, že jsou vlastně míněna jako indirektní hodnocení. Za normálních okolností jim totiž rozumíme (na základě kooperačního principu) tak, že mluvčí chce říct, že adresát má negativní vlastnosti.

3.2.1. V běžné komunikaci jsou však asi nejpoužívanější kontrafaktuální podmínková souvětí, které jsou relevantní pro *p r a k t i c k é* jednání. Víme už, že vedlejší věta kontrafaktuálních podmínkových souvětí vyjadřují nerealizovanou alternativu existujících faktů. Vzhledem k cíli, který jsme si právě dali, nás budou v tuto chvíli zajímat jen ta kontrafaktuální souvětí, která se vztahují v takovém faktům, jejichž nastání nebo nenastání bylo (v aktuálním světě) v kompetenci lidského subjektu, tj. případy, kdy konatel měl objektivně vzato možnost realizovat buď p , nebo *non p*. Jde tedy o souvětí (8), avšak pouze typu (8'), nikoli typu (8''):¹¹

¹¹ Předmět našeho zájmu dále omezíme na souvětí, v nichž konatelem není sám mluvčí.

(8') *Kdyby ses učil, určitě bys byl tu zkoušku udělal.*

(8'') *Kdyby to prase víc žralo, bylo by rychleji přibývalo na váze.*

Jestliže měl konatel (K) možnost vykonat p , nebo $non\ p$ a jestliže jednu z těchto možností také fakticky realizoval (ať už proto, že se tak vědomě rozhodl, nebo tak učinil spontánně), může mluvčí užitím kontrafaktuálního podmínkového souvětí nejen informovat adresáta o oné alternativě nerealizované, ale navíc také zaujmout k fakticky realizované alternativě (tj. ke skutečnému konatelovu jednání) stanovisko. Protože kontrafaktuální souvětí vyjadřují alternativu nerealizovanou a presuponují alternativu realizovanou, implikují v daném případě možnost posouzení toho, které z teoreticky možných jednání konatele bylo „lepší“, a jsou tedy i vhodným prostředkem hodnocení faktů. V tomto smyslu může být také jejich užití v komunikaci mluvčím míněno a adresátem interpretováno.

D. Wunderlich (1976) správně postřehl, že mluvčí se přítom v jistém smyslu považuje za toho, kdo má v daném případě větší znalosti (víc ví), alespoň ve srovnání s adresátem. Neříká už však, že podstatné přítom je to, že při hodnocení faktů má mluvčí k dispozici poměrně spolehlivá kritéria. To, zda konatelem zvolená alternativa, tj. realizovat $non\ p$, nikoli p , nebo realizovat p , nikoli $non\ p$, byla „lepší“ než ona alternativa nezvolená, je totiž možné posuzovat za základě praxeologického úsudku. Připomeňme, že tento úsudek, jak ho navrhl G. H. von Wright (1977), vychází v podstatě ze základního schématu vyvozování závěru (známého jako *modus ponens*) a je jeho praxeologickou modifikací v tom smyslu, že postihuje procesy vedoucí od určitých záměrů a cílů k rozhodnutím a na nich založeným očekávaným jednáním (viz 2.4.1.). Ukázali jsme už, že v podstatě lze vystačit s dvěma základními variantami praxeologického úsudku, přičemž tyto varianty jsou dány hodnocením jevu q .

Praxeologický úsudek (A) je modelem rozhodování a na něm založeného očekávaného jednání za předpokladu, že konatel (K) hodnotí jev q jako pozitivní. Lze ho schematicky znázornit takto:

- (a) jestliže P , tak (obvykle) Q (obvyklá obsahové souvislost)
- (b) q je pro K pozitivní (hodnocení)
- (c) K tedy chce, aby nastalo q (záměr opřený o praxeologickou maximu „snaž se dosáhnout toho, co je pro tebe pozitivní“)
- (d) q nastane tehdy, jestliže nastane p (konkrétní „případ“ vyplývající z (a))
- (e) rozhodnutí K vykonat p (očekávaný závěr)

Praxeologický úsudek (B) je naopak modelem rozhodování a na něm založeného očekávaného jednání v případě, že konatel hodnotí jev q jako negativní:

- (a) jestliže P , tak (obvykle) Q (obvyklá obsahová souvislost)
- (b) q je pro K negativní (hodnocení)

Analýza souvětí typu *Kdybich se byl učil, nebyl bych propadl.* by nás odvedla od sledované linie a z našich výkladů stejně vyplyne, jak je možné tato souvětí interpretovat.

- (c) K tedy chce, aby nastalo *non q* (záměr opřený o praxeologickou maximu „snaž se zabránit tomu, co může být pro tebe negativní“)
- (d) *non q* nastane jen tehdy, jestliže nastane *non p* (úsuděk na základě „ $pd \rightarrow q = non pn \rightarrow non q$ “)
- (e) rozhodnutí K vykonat *non p* (očekávaný závěr)

Z toho vyplývá, že jestliže platí „jestliže budeš pravidelně studovat (*p*), dostaneš vyznamenání (*q*)“, je možné na základě praxeologického úsudku (A) očekávat, že konatel se rozhodne vykonat *p* („pravidelně studovat“). Naproti tomu platí-li „jestliže budeš pít studenou vodu (*p*), dostaneš zápal plic (*q*)“, lze na základě praxeologického úsudku očekávat, že se konatel rozhodne vykonat *non p* („nepít studenou vodu“).

3.2.1.1. Nyní můžeme předpokládat, že fakticky zvolená alternativa jednání konatele byla ve s h o d ě s očekáváním motivovaným praxeologickým úsudkem, tj. že konatel v prvním případě realizoval *p* („pravidelně studoval“), v případě druhém realizoval *non p* („nepil studenou vodu“). Mluvčí, který je o faktickém jednání konatele informován a který nadto „ví víc než adresát“ (myslí si to, nebo se tak aspoň tváří, anebo se staví do pozice toho, kdo víc ví), kontrafaktuálním podmínkovým souvětím

(19) *Kdybys nebyl pravidelně studoval, nebyl bys dostal vyznamenání.*

(20) *Kdybys byl pil studenou vodu, byl bys dostal zápal plic.*

tedy v daném případě vyjadřuje onu *n e o ě k á v a n o u*, a z praktického hlediska „horší“ alternativu, a adresát se z něho může dovědět, co by nastalo, kdyby se byl konatel pro onu horší nerealizovanou alternativu rozhodl, tj. že by se neuskutečnilo něco žádoucího (19), nebo by se uskutečnilo něco nežádoucího (20). Tato informace obsažená v kontrafaktuálních podmínkových souvětích je však na pozadí oběma komunikantům známého faktického jednání současně hodnocením faktů, tj. potvrzením správnosti faktického jednání konatele (mluvčího, adresáta, nebo někoho jiného (ve smyslu „K jednal správně“). Mluvčím pak může být intendována jako POUČENÍ adresátovi, jak se má v eventuálních analogických situacích chovat.

Pro úplnost ještě doplňme, že pokud může mluvčí předpokládat, že adresát vztah mezi *p* a *q* už zná, tj. že zná obvyklou obsahovou souvislost „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“, je POUČENÍ míněno právě jen jako *p o t v r z e n í* vědomostí adresáta. Předpokládá-li však, že adresát vztah mezi jevy *p* a *q* dosud nezná, a že tedy rozhodnutí konatele jednat tak, jak skutečně jednal, bylo více nebo méně náhodné (spontánní), je POUČENÍ mluvčím míněno jako pokus, aby adresát z konkrétního případu odvodil právě obvyklou obsahovou souvislost, tj. cílem je *z m ě n a* v jeho vědomostech.

3.2.1.2. Dále si všimněme případů, kdy fakticky zvolená alternativa jednání byla v r o z p o r u s očekáváním motivovaným praxeologickým úsudkem. Víme už, že to znamená, že v prvním případě se konatel rozhodl realizovat *non p* („pravdělně nestudoval“), v případě druhém naopak realizovat *p* („pil studenou vodu“). Mluvčí pak příslušným kontrafaktuálním podmínkovým souvětím

(21) *Kdybys byl pravidelně studoval, byl bys dostal vyznamenání.*

(22) *Kdybys nebyl pil studenou vodu, nebyl bys dostal zápal plic.*

vyjadřuje onu očekávanou (a z praktického hlediska „lepší“), ale nerealizovanou alternativu jednání. Adresát se z takových kontrafaktuálních souvětí může dovědět, že kdyby byl konatel jednal opačně, než skutečně jednal, nastalo by něco žádoucího, tj. uskutečnil by se pozitivní jev (21), resp. neuskutečnil by se negativní jev (22). Tato informace je ale současně hodnocením faktického jednání konatele jako špatného. Mluvčím může být proto takové kontrafaktuální podmínkové souvětí zamýšleno adresátem i pochopeno jako POUČENÍ, nebo VÝTKA.

Jak je vidět, jde v daném případě o jinou strategii POUČENÍ, totiž o poučení se z chyb konatele (mluvčího (23), adresáta (24) nebo někoho jiného (25)) s cílem, aby se adresát v eventuálních analogických situacích těchto chyb (vlastních nebo cizích) vyvaroval. Srov.:

(23) *Kdybych byl v mládí poslechl rodiče, nemusel jsem dnes tak těžce pracovat.*

(24) *Kdybys to byl změřil přesně, nemuseli bychom to teď zkracovat.*

(25) *Kdyby nevysedával tak často po hospodách, nerozvedla by se s ním.*

Kontrafaktuální podmínková souvětí jsou v tomto smyslu interpretovatelná vlastně jako návod k „tvorbě“ premisy praxeologického úsudku, tj. k tomu, aby adresát poznal obvyklou obsahovou souvislost typu „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“ u vět jako (21), resp. „jen tehdy, jestliže *non P*, tak (obvykle) *non Q*“ u vět jako (22).

VÝTKOU dává mluvčí najevo, že nesouhlasí s jednáním konatele, jímž je v daném případě vždy adresát. VÝTKA totiž, jak známo, předpokládá, že někdo nevykonal, co se od něho očekávalo, nebo naopak vykonal, co se od něho neočekávalo, přičemž toto jednání mluvčí hodnotí negativně, protože je v rozporu s jeho zájmy, nebo se zájmy adresáta či někoho jiného. Mluvčí ovšem současně předpokládá, že konatel si jev vědom toho, že jim zvolená alternativa jednání byla opačná, než by se na základě praxeologického úsudku očekávalo, tj. že konatel znal premisu reflektující obvyklou obsahovou souvislost mezi jevy *p* a *q*. Srov.:

(26) *Kdybys pořádně brala ty léky, už dávno bys byla zdravá.*

(27) *Kdybys byl to auto pořádně umýval, tak brzy by nezrezavělo.*

(28) *Kdybys dával víc pozor, nepostříkal bys mě.*

Můžeme ještě doplnit, že kontrafaktuální podmínková souvětí s ilokuční funkcí VÝTKY jsou – na rozdíl od souvětí s funkcí (dodatečného) POUČENÍ – funkčně ekvivalentní s jinými výpovědními formami; např. souvětí (28) má stejnou ilokuční funkci jako

(28a) *Měls dávat víc pozor (a nepostříkal bys mě).*

(28b) *Proč jsi nedával víc pozor (když jsi věděl, že mě můžeš postříkat).*

Netřeba zdůrazňovat, že ilokuční funkci VÝTKY nemohou mít fiktivní kontrafaktuální souvětí.

3.3. Z logickosémantické struktury kontrafaktuálních podmínkových souvětí lze odvodit i jejich další funkci v komunikaci, totiž výrazového prostředku podpory nároku mluvčího na pravdivost tvrzení. Podstatu věci lze zase dobře ukázat na modelové situaci. Vyjděme z toho, že proponent (P) tvrdí, že platí p („já jsem ho pozval“), zatímco oponent (O) tvrdí pravý opak, tj. že platí $\text{non } p$ („nepozval jsi ho“). Pak si lze představit následující jednoduchý dialog:

(29) P: *Já jsem ho pozval.*

O: *Nepozval.*

P: *Ale pozval.*

O: *Kdybys ho byl pozval, určitě by přišel.*

V kontrafaktuálním podmínkovém souvětí z dialogu (29) je p , tj. proponentem P tvrzená a podle názoru oponenta O nerealizovaná alternativa fakticky platného $\text{non } p$, vyjádřeno jako známé téma a q pak vyjadřuje (jako réma) to, co by se v takovém případě na základě obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “ oprávněně dalo očekávat. Toto hypoteticky platné q je ale fakticky neplatné zcela evidentně, totiž v tom smyslu, že oponent může předpokládat, že proponent neplatnost q na základě svých vědomostí a znalostí nutně musí uznat. Z evidentní faktické platnosti nevyjádřeného $\text{non } q$, na níž se oba partneři shodují, pak ovšem proponent může logicky odvodit platnost $\text{non } p$ (na základě modu tollens ($z \rightarrow q$ a $z \text{ } P \rightarrow Q$ lze vyvodit závěr, že $\neg p$), tj. totéž, co tvrdí oponent.

V souvětích typu (29) jde tedy o VYVRÁCENÍ nepravdivého tvrzení (známé téma) poukazem na rozpor mezi očekávanými, ale ve skutečnosti nepravdivými následky z pravdivosti tohoto tvrzení plynoucími (réma) a evidentní pravdivostí faktů opačných. Z této charakteristiky je současně zřejmé, že dané vlastnosti kontrafaktuálních podmínkových souvětí může mluvčí využít v argumentaci, zvl. pak při ZDŮVODNĚNÍ (chápeme-li ZDŮVODNĚNÍ právě jako podporu nároku na pravdivost tvrzení (viz 1.4.3.)). Z hlediska své ilokuční funkce, nikoli ovšem už z hlediska sémantického jsou souvětí typu (29) ekvivalentní se souvětími strukturami s formou „ $\text{non } q$, protože $\text{non } p$ “, v nichž je explicitně vyjádřena právě ta konkluze, kterou musí adresát v případě našich souvětí s formou „kdyby p , tak q “ na základě úsudku založeném na logickém vyplývání teprve provést.

Nepravdivost výroku proponenta *Já jsem ho pozval.* tedy oponent může VYVRÁTIT buď souvětím (29) nebo (30):

(29) *Kdybys ho byl pozval, určitě by přišel.*

(30) *Nepozvals ho, protože nepřišel.*

Třetí možnost, založenou v určitém smyslu na kombinaci (29) a (30), totiž souvětí (31), analyzovat nebudeme, protože můžeme odkázat na přesný výklad F. Daneše (1985):

(31) *Nepozvals, protože kdybys ho byl pozval, určitě by přišel //
Nepozvals, (protože) jinak by určitě přišel.*

Dodat je třeba ještě to, že obecně jistě platí, že čím silnější je vztah mezi p a q (ve smyslu Jacksonovy (1977) podmínky (b)), tím více stoupá naděje mluvčího na akceptování jeho stanoviska, neboť se pak může opřít nejen o empiricky verifikovatelná fakta, ale také o logický vztah mezi oběma propozicemi.

3.4. Zajímavý a dosud neprozkoumaný typ představují kontrafaktuální podmínková souvětí, v nichž antecedens znamená, schematicky vyjádřeno, „kdyby se X stalo to, co se fakticky stalo Y “:

(32) *Kdyby moje dcera přišla domů až o půlnoci, byl bych ji pořádně vynadal.*

Vyjadřuje se jimi tedy teoreticky možná, ale nerealizovaná alternativa (p) týkající se osoby X , přičemž tato alternativa je stejná jako nevyjádřený, ale fakticky realizovaný děj/stav (tj. p) týkající se osoby Y . Jak vidět, jde tu v podstatě o analogii mezi hypoteticky možným, ale nerealizovaným dějem a dějem fakticky platným ve smyslu „na místě Y “. Tato souvětí mohou mít v závislosti na konkrétní komunikační situaci různé ilokuční funkce; my se pokusíme charakterizovat alespoň ty základní.

3.4.1. Představme si následující dialog:

(33) A: *Představ si, naše Jana přišla včera domů až o půlnoci.*

B: *Kdyby moje dcera přišla domů tak pozdě, pořádně bych ji byl hned vynadal.*

Bez ohledu na to, zda v daném případě osoba označená výrazem *moje dcera* v aktuálním světě existuje, nebo neexistuje, představuje ona hypotetická alternativa p , týkající se X (zde mluvčího), tematickou složku souvětí a jejím výpovědně nejdynamičtějším prvkem, tj. novem, je právě výraz *moje dcera* (je nositelem intonačního centra) a q jako rematická část vyjadřuje hypotetický následek opřený o v aktuálním světě akceptovatelnou a v daném případě relevantní obvyklou obsahovou souvislost „jestliže P , tak (obvykle) Q “. Ta zase v tomto konkrétním případě reflektuje princip lidského jednání „jestliže A udělá B něco, co B hodnotí jako negativní, pak se dá očekávat, že B dá A najevo svou nelibost s takovým jednáním“. Protože vyjádřené hypoteticky možné, ale nerealizované p je stejně jako nevyjádřené fakticky platné a oběma komunikantům známé p týkající se Y (zde adresáta), může souvětím typu (33) mluvčí v konsekventu jako novum vyjádřit, co by v takové situaci p dělal X (v našem souvětí sám mluvčí).

Souvětí v dialogu (33) proto může platit a být i adresátem pochopeno jako POUČENÍ, jak měl někdo, koho se ono fakticky platné p týká, jednat (ve smyslu

„na tvém místě bych jednal tak a tak“). Nutným předpokladem takové interpretace je ale to, že mezi X a Y platí princip analogie „jestliže X a Y mají jednu nebo více společným vlastností v_{1+n} a X má další vlastnost w_{1+n} , pak se dá očekávat, že Y má vlastnost w_{1+n} “ (viz 1.2.1.).

3.4.2. Nyní si představme jiný modelový dialog:

(34) A: *Včera jsem naši Janě pořádně vynadal.*

B: *Proč?*

A: *Protože přišla domů až o půlnoci.*

B: *Tos neměl dělat.*

A: *Kdyby tvoje dcera přišla tak pozdě, byl bys jí vynadal taky.*

V kontrafaktuálním podmínkovém souvětí z dialogu (34) se, obecně řečeno, vyjadřuje toto: „kdyby se X stalo to (p), co se fakticky stalo Y (p), tak by X udělal totéž (q), co fakticky udělal Y (q). V pozici známého tématu je přítom opět vyjádřena teoreticky možná, ale nerealizovaná alternativa p týkající se X (zde adresáta), která je stejná jako nevyjádřená fakticky platná a oběma komunikantům známá skutečnost (p) týkající se Y (zde mluvčího). V rematické části je pak vyjádřeno teoreticky možné, ale nerealizované jednání X (adresáta), tj. q , vyplývající z téže obvyklé obsahové souvislosti jako u souvětí (33). Toto hypotetické očekávané jednání X (adresáta) je přítom stejné jako známé a faktické jednání Y (mluvčího), tj. q , což vyjadřuje partikule *také*.

Tato souvětí mohou v komunikaci platit jako podpora nároku mluvčího na nikoli negativní hodnocení něčího (zde jeho vlastního) faktického jednání q a jsou tak vhodným prostředkem indikace OSPRAVEDLNĚNÍ (viz 1.4.2.). Předpokladem je ovšem i zde to, že mezi X a Y platí princip analogie.

3.4.3. Konečně si všimněme ještě jednoho modelového dialogu:

(35) A: *Včera jsem naši Janě pořádně vynadal.*

B: *Proč?*

A: *Protože přišla domů až o půlnoci.*

B: *Kdyby moje dcera přišla domů až o půlnoci, byl bych jí vynadal taky.*

Jak je dobře patrné, i souvětí v dialogu (35) je založeno na obecném významu „kdyby se X stalo to (p), co se fakticky stalo Y (p), tak by X udělal totéž (q), co fakticky udělal Y (q). Na rozdíl od souvětí v dialogu (34) jsou však v něm v rolích X a Y komunikační partneři vyměněni, tj. vyjadřuje se v nich „kdyby se mluvčímu stalo to, co se fakticky stalo adresátovi, dalo by se (na základě obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “ očekávat, že by mluvčí udělal totéž, co fakticky udělal adresát. Kontrafaktuální podmínková souvětí tohoto typu mohou tedy platit jako SCHVÁLENÍ něčího jednání.

3.5. V rozboru fungování kontrafaktuálních podmínkových souvětí, opřeném o jejich logickosémantickou strukturu, by bylo možné dále pokračovat. Zcela jistě bychom při něm dospěli k dalším funkcím těchto souvětých útvarů v jazykové interakci, které lze chápat na bázi obecného rysu „zvažování konsekvencí nerealizovaných možností“ jako jeho kontextově podmíněné specifikace. To by si však vyžádalo samostatnou studii a i tak bychom neměli stoprocentní jistotu, že jsme zachytili všechny možné funkce. (To je však, jak známo, obecný problém pragmatolinguistiky.) Nám šlo v první řadě ukázat, že logickosémantická analýza kontrafaktuálních podmínkových souvětí ani další přístupy mající poznat jejich význam nejsou s to postihnout podstatnou vlastnost těchto souvětí, tj. jejich komunikační potenciál. Dále jsme chtěli dokázat, že různé funkce kontrafaktuálních podmínkových souvětí v jazykové komunikaci nejsou jen nějaké „doprovodné“, subjektivně pociťované rysy těchto souvětí, nýbrž že je lze pomocí relativně exaktních lingvistických metod rekonstruovat a vyložit jako jevy kategoriální povahy, a jako takové že by měly být i v lingvistických popisech reflektovány.